

ԺԱՏԱԿԱՆ ԱՐՄԱՀԱՅՏՈՒԹՅԱՆ ԸՈՒՄԱԿԱԶՄԱԿԱՆ
ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Լ. Ս. Սանթրյան

Հայերենում ժխտումն արտահայտվում է տարբեր միջոցներով, որոնք կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ.

ա) ժխտման արտահայտության բառակազմական միջոցներ (ժխտական ածանցներ):

բ) ժխտման արտահայտության ձևաբանական միջոցներ (ժխտական դերանուններ, բայի ժխտական ձևեր, ժխտական դերբայ, ժխտական մակբայներ, ժխտական կապեր, ժխտական շաղկապներ, ժխտական նղանակավորող բառեր):

գ) ժխտման արտահայտության շարահյուսական միջոցներ (նախադասության ժխտական կառուցվածք, ժխտական բառ-նախադասություններ):

Ժխտման արտահայտության բառակազմական միջոցները ժխտական ածանցներն են (նախածանցներ և վերջածանցներ):

«Լեզվաբանական բառարանում» ժխտական նախածանցները սահմանվում են հետևյալ կերպ. «Այն նախածանցները, որոնք դրվելով բառի վրա՝ ժխտական բովանդակությամբ նոր բառ են կազմում» [1, 115]:

Ժխտական նախածանցները հայերենի բուն նախածանցներն են, որոնք բնորոշ են հայերենի գարգացման թուր շրջաններին:

Ժխտական նախածանցներն են՝ ան-, ապ-/ապա-, դժ-, չ-, տ-:

Ան- նախածանցը ամենակենսունակ նախածանցներից է: Այն ունի հնդեվրոպական ծագում և կենսունակ էր թե՛ նախագրային (հմմտ. *անապ*, *անայր*, *անեգր*, *անձայն* և այլն), և թե՛ գրային շրջաններում:

Հայերենի ան- ժխտական նախածանցը համարվեք է սանս. *an-*, իուս. *a-*, լատ. *in-*, գոթ. *an-*, հ. *n-* ձայնավորից առաջ՝ *an-* [2, 242], [3, 118]:

Ան- նախածանցը ժխտական, բացասական իմաստով ածականներ է կազմում գոյականներից, ածականներից և բայարմատներից:

Օրինակ՝ *անպարիսպ*, *անթիւ*, *անարի*, *անհավասար*, *անբաժանելի*, *անմատչելի*:

Միջնադարյան քնարերգու Ներսես Շնորհալիյն գործածել է ան- նախածանցի և դերանվան համադրությամբ ստացված բառածն, որին չենք հանդիպել այլ գրողների մոտ. Այրէ իսպառ, քայց ոչ ծախէ, անհատ պահէ միշտ ի յերեր, Ոչ գամս հազար և կաս գերկոս, և ոչ հարիր հազար բիւրեր, Այլ անվախճան է և աները և յալիտեան անպարաբեր... (Ի, 188): Աները-ը թերևս գործածվել է «ոչ մի ժամանակ» իմաստով և ցույց է տալիս, որ նշված երևույթը ժամանակային սահմանափակման չի ենթարկվում:

Ան- նախածանցով և «ունեցողի» նշանակությամբ մի շարք վերջածանցներով (հմմտ. -նդ, -ուն, -(ա) վոր, -անի և ն) բաղադրված բառերը կազմում են իմաստային հակադիր ցույցեր, ինչպես, օրինակ՝ մեղավոր-անմեղ, արժանի-անարժան:

Հաճախակի են ան- նախածանցի գործածության դեպքերը ին, -ի, -ական, -ություն, -ակ վերջածանցներն ունեցող բառերի հետ:

Օրինակ՝ *անհարկի*, *անգուգական*, *անարդարություն*, *անլեզվակ*:

Արևելահայերենում սովորական են այնպիսի նրկբաղադրիչ կազմությունները, որոնցում բաղադրիչներից մեկը (հիմնականում առաջին բաղադրիչը) դրական ձև է (առանց ան- ածանցի), մյուսը (երկրորդ բաղադրիչը)՝ նույն բառի ածանցավոր տարբերակը, ինչպես՝ Արձանը, քաղաքն ու համազգային առյուղ մշտական նախատինք կղաճան իր համար,

Փակագծերում տրված առաջին թիվը (1) գրականության համարն է, երկրորդը (115) էջը:

ամեն բոլորն փոշու պես աչքը կմտնեն ու *տեղի-անտեղի* ցավ կպատճառեն իրեն։ Եւ է ինձ *ազնիվ-անազնիվ* դարձնում...

Արեւելահայերենում գործածական են նաև այնպիսի կրկնավոր բարդություններ, որոնցում երկու բաղադրիչները պարունակում են ան- ժխտական նախածանցը, այսպես՝ Ախավասիկ այս խնձորը... Լիամ այս դեղձը՝ *Անծնականերու-անստեղծ...*։ Աշխարհի բոլոր ք-բոլոր ը ծայրերից *Անծանոթ-անհայտ* մարդիկ բլուրավոր Դարձրել են ինձ գարտնարանն իրենց...։ Եվ արաբական *անբեղ-անմորոր* անապատներում ծաղկեց... ոսկորը...

Ան- ժխտական մասնիկի փոխարեն մնտրույան հայերենը հաճախ կիրառում է *առանց* նախադրությունը, ինչպես՝ առանց հասանելոյ (անհաս), առանց գիտութեան (անգետ) և այլն։

Ոչ մնտրույան հեղինակ Մ. Խորենացին գրում է. «Ոչ կարեն հօտր առանց հովուաց լինել և հովիւր, առանց բարիոք վերակացուի»։ Առանց հովուաց նշանակում է անհովիվ, *առանց վերակացուի*՝ անվերակացու։

Ան- ժխտական նախածանցով կազմված մի շարք բառեր ունեն -գուրկ ձևությամբ ձևավորված նույնաբան հոմանիշներ, որոնք, հանդես գալով գործառական տարբեր ռեմիում, բացասում են հատկանիշի գոյությունը, այսպես՝ անգործ-գործագուրկ, անծայն-ծայնագուրկ, անկամ-կամագուրկ, անմագ-մագագուրկ։

Ինչպես նկատում է Ս. Էլոյանը, բացի ժխտական ան- նախածանցից հայոց լեզուն իր զարգացման հնագույն շրջաններում (թերևս նախազրաբայյան, քանի որ զրաբայյան շրջանում ևս հիշյալ ածանցն արդեն քարացած կազմություն էր) ունեցել է նաև ոչ ժխտական նշանակություն ունեցող համանուն ան- նախածանցը՝ «վրա, վրայով, դեպի» նշանակությամբ [6, 179]։

Հիշյալ ածանցով քարացած ձևով պատկանված են հետևյալ կազմությունները՝ *անծնեց* կամ *անծնեցիկ* (ան-ծնոթ-ծնորի վրա կամ ձեռքի վրայի), *անտտնյա* (զատի կամ աթոռի տակ պատվանդան=ան-ոտն-եայ), *անկողին* (ան-կող=կողքի վրա), *անբահի* (բահակոթի վրա հազգված փայտը), *անթփել* (ան-թափ-ել=թոնրի կողից կամ շուրթից հացը պոկվել, ընկնելը), *անգոտանել* (ան-կույս, կողմ, որից և գոյս=ներքև գցել, խփել, արհամարհել), *անթնել* (անթն/ել) և ծածկել, թաղել արմատից, որի հիշյալ ածանցված ձևը նշանակում է կրակի մնացորդները մոխրի մեջ ծածկելը, պահելը) և այլն [6, 179]։

Ինչպես իրավամբ նկատում է արդժ. Ս. Սարգսյանը, *ան-նախածանցը* ներկայացվում է իբրև միայն ժխտում արտահայտող ածանց, այնինչ ան-ը ունի նաև չափազանցության իմաստ՝ սահման-անսահման (անսահմանը նշանակում է ոչ թե սահման չունեցող, այլ չափազանց մեծ, [այն]) [7, 114]։

Եւ նաև ավելացնում է, որ ան- ժխտական մասնիկը կարող է ծառայել որպես որակական և հարաբերական ածականներ բացահայտող ցուցիչ։ Հարաբերականները երբեք ան- ժխտական ածանց չեն ստանում (չենք ասում՝ փայտյա-անփայտյա), իսկ որակականները ստանում են՝ ուշադիր-անուշադիր, համեստ-անհամեստ։ Ընդ որում եթե ան չեն ստանում, նշանակում է առկա է հրապան ածականի հատկանիշը, հմմտ. գեղեցիկ>անգեղեցիկ>տգեղ. մեծ>անմեծ>փոքր։ Այս դեպքում դարձյալ գործ ունենք ժխտման երևույթի հետ, արտահայտված կամ այլ ժխտական ածանցով, կամ հականշությամբ [7, 206]։

Ան- ժխտական նախածանցը հոմանշային շարքեր է կազմում այն նախածանցների ու վերջածանցների հետ, որոնք ժխտում են նախատիպի նշանակությունը կամ ցույց են տալիս նախատիպով նշվող առարկան կամ հատկանիշը չունեցող [8, 31]։

Այս առումով *ան-* ժխտական նախածանցը հոմանշային գույքեր է կազմում բոլոր ժխտական նախածանցների և -ատ ժխտական վերջածանցի հետ.

ան--չ-(անտես -չտես, անկամ-չկամ)

ան--տ-(անգետ-տգետ, անկար-տկար)

ան--ապ-(անօրեն-ապօրինի, անբայտ-ապբայտ)։

Ան- ժխտական նախածանցը հոմանշային եռաշարք է ձևավորում *ապ(ա)-* և *դժ-* ածանցների հետ, ինչպես՝ *անբայտ-ապբայտ-դժբայտ*։

Ան- նախածանցը հոմանշային գույք է կազմում -ատ վերջածանցի հետ։ Ընդհանուր նախատիպը ցույց տված առարկան չունեցող բառակազմական նշանակությունն է։ -Ատ

ածանցով բաղադրություններում առկա է «ունեցած և կորցրած» նրբիմաստը: Այսպես, օրինակ՝ անկոթ-կոթատ, անծայն-ծայնատ, անթև-թևատ, անպղ-պղչատ գոյցներում նքն անախածանցով ձևերը բացառում են առարկայի գոյությունը, ապա -ատ վերջածանցով ձևերը ցույց են տալիս առարկայի գոյությունը անցյալում և բացակայությունը՝ ներկայում:

Հին հայերենը մեծ քանակությամբ նախածանցակա վոր կազմություններ չի պահպանել, ընդ որում դրանք էլ մասամբ կորցրել են իրենց գործունեությունն ու արդյունավետությունը: Այդ է պատճառը, որ հունաբան դպրոցի հեղինակները հունական անանցափոր կազմությունները պատճենելիս դիմել են նոր միջոցների՝ հազվադեպ միայն կենդանացնելով հին նախածանցակա վոր կազմությունները:

Ապ- ժխտական նախածանցը հունաբան դպրոցի կնրտած առավել գործածական նախածանցներից է:

Ըստ Ա. Մուրադյանի՝ դասական հայերենի ապ- ժխտական նախածանցն է, որը հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչները գործածել են իբրև նախդիր-նախածանց, համապատասխան հուն. *ἀπο* (*ἀπ-, ἀφ-*) նախդիր-նախածանցի. որպես նախդիր գործածվել է բացառական հոլովի հետ «ի բաց, բաց, տար, ի,յ» նշանակությամբ: Օրինակ՝ «ապ ումեր» (յումեր), «ապ իմեր» (յիմեր): Որպես նախածանց արտահայտում է ժխտման, բացասման, վերադարձի իմաստ:

Հուն. *ἀπο* նախդիրը գործածվելով սեռական հոլովի հետ, բառին հաղորդում է բացառական հոլովի նշանակություն: Արտահայտում է տեղի, ժամանակի, միջոցի գաղափար. ցույց է տալիս ծագում, պատճառ, առիթ, հիմք և այլն: *Απο-ն* որպես նախածանց բառին հաղորդում է հետևյալ նշանակությունները. 1. հեռացում կամ բաժանում. 2. ավարտում, կատարում. 3. հետադարձ շարժում, գործողություն կամ վերադարձ. 4. ժխտում [9, 138-139]:

Այս նախածանցը հայերենի ընդ գործածական նախածանցներից է:

Օրինակ՝ ապաշնորհ, ապերշահիկ, ապարդյուն:

Ապ- ժխտական նախածանցը կառուց է դրվել.

1) Գոյականական, բայական և ածականական հիմքերի վրա՝ կազմելով ածականներ, ինչպես, օրինակ՝ ապօրինի, ապաբախտ, ապառաջ, ապարդյուն, ապուշ, ապիկար, ապագային և այլն:

2) Գոյականների վրա՝ կազմելով գոյականներ, ինչպես՝ ապաբեռն, ապակենտրոն և այլն:

3) Դայերի և բայանունների վրա՝ կազմելով բայեր և բայանուններ, ինչպես՝ ապաբեռնացնել, ապագինել, ապակենտրոնացնել, ապաբեռնացում, ապագողում և այլն:

Դծ- նախածանցն արտահայտում է ժխտական, բացասական, մի բանից գուրկ լինելու իմաստ, կազմել է սակավաթիվ ածականներ, արդի հայերենում այն քայքայած մասնիկ է և կենտրոնակ չէ. նրանով կազմված բառերի թիվը սահմանափակ է [10, 266]:

Դծ- նախածանցը փոխառություն է պի. *АДО* ձևից [11, 663], որ նշանակում է «վատ, չար»:

Դծ- ժխտական նախածանցը դրվում է ածականների, գոյականների և բայական հիմքերի վրա: Դծ- նախածանցով բառերից -ություն և -բար վերջածանցների համադրմամբ կազմվում են նոր բառեր:

Օրինակ՝ դժբախտաբաք, դժգոհ, դժմիտ:

Ա. Լլոյանը նշում է, որ պարսկերենից հայերենին են անցել դծ- արմատն ունեցող մի շարք բարդ բառեր, որոնք, անցնելով հայերենին, կամ վերածվել են պարզ բառերի և կամ այդ դծ- արմատն իմաստի մթաջնում է ապրել և վերածվել ածանցի: Այսպես՝ պարսկերենից փոխառյալ *դժմեմ*, *դժվար* բառերը պարսկերենի բարդ բառերն են՝ կազմված *dus(դուշ)* և *xem(խեմ)* արմատներից (*dusxem*), ընդ որում *դուշ (դժ)* նշանակում է «վատ», «չար», իսկ *խեմ*՝ «պար», «բար», այսինքն՝ «վատ վարք ունեցող»: *Դժվար* բառը նույնպես բաղադրված է նդել պաղիավորեն *դժ(dus)*, այսինքն՝ «վատ», «չար» և *վար*՝ «դյուրին», «հեշտ» իմաստով արմատից:

Հիշյալ բարդ բառերը հայերենում դիտվում են որպես պարզ բառեր: Մինչև նրանք դժ արմատն ունեցող մի շարք այլ փոխառյալ բառերի մեջ դժ արմատն իմաստի մթաջնում է ապրել և վերածվել ածանցի: Ածանց դառնալով՝ այն պահպանել է իր նախկինում ունեցած բառային նյութական իմաստի (վատ, չար) ընդհանուր ձևական նշանակությունը և ածանցվող բառերին հաղորդել ժխտական, բացասական իմաստ:

Հականշություն արտահայտելու տեսակետից պասիվություն է դրսևորում չ- ժխտական ածանցը: Քանի որ չ- ածանցը համարժեք է ժխտական դերբայական ձևերին, ուստի քիչ են ածանցային հականշության դեպքերը:

Այսպես՝ չ- նախաձանգը հակադրվում է հետևյալ վերջածանցներին՝

-ուն և չ- (հասուն-չհաս),

-ելի և չ- (այսորժելի-չայսորժելի, ուտելի-չուտելի),

-ան և չ- (ածան-չածան):

Այսպիսով՝ հայերենում ժխտման արտահայտության բառակազմական միջոցները ժխտական նախաձանցներն են (ան-, ապ-, դժ-, չ-, տ-) և -առ ժխտական վերջածանցը՝ գործածության իրենց յուրահատկություններով և հայերենի բառակազմական համակարգին բնորոշ առանձնահատկություններով:

Резюме

В армянском языке отрицание выражается отрицательными словообразовательными средствами, то есть отрицательными приставками (ան-, ապ-//ապա-, դժ-, չ-, տ-) и отрицательным суффиксом (-առ). Эти аффиксы употребляются с разными частями речи (существительными, прилагательными, глаголами, наречиями). Самая продуктивная из приставок – это приставка (ան-), остальные – менее продуктивны. А приставки (դժ-, չ-, տ-) в современном армянском языке почти не участвуют в словообразовательном процессе. Отрицательные аффиксы образуют синонимические ряды, а так же антонимические ряды с положительными суффиксами.

Դրականություն

1. Պետրոսյան Հ., Գալստյան Ա., Ղարազյուրյան Թ., Անվարանական բառարան, Երևան, 1975:
2. Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987:
3. Туманян Э., Древнеармянский язык, Москва, 1971:
4. Առաքելյան Վ., Խաչատրյան Ա., Լյույան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու (ինչյունաբանություն և բառագիտություն), հ.1, Երևան, 1979:
5. Մուրվալյան Ա., Հայոց լեզվի բառային կազմը, Երևան, 1955:
6. Լյույան Ա., Ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1963:
7. Սարգսյան Ա., Արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներ, Երևան, 1985:
8. Գալստյան Ա., Ածանցների հոմանշությունը և հոմանիշ ածանցները, Երևան, 1974:
9. Մուրադյան Ա., Հունաբան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Երևան, 1971:
10. Ստրիպայան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1999:
11. Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ.1, Երևան, 1971:
12. Ջահուկյան Գ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքներ, Երևան, 1974:
13. Ջահուկյան Գ., Գրաբարի քերականության պատմություն, Երևան, 1974:
14. Նոր բառգիրք հայկազեն լեզուի, հհ.1,2, Երևան, 1979, 1981:
15. Ղազարյան Ռ., Ավետիսյան Հ., Միջին հայերենի բառարան, հհ. Ա, Բ, Երևան, 1979, 1981:

ԱրՊՀ, հայոց լեզվի ու նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոն